

Άννα Ταμπάκη

Οι Φαναριώτες ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση

Ο ελληνικός κόσμος αποτελεί ένα φυσικό και συμβολικό σύνορο,¹ σε πολλά επίπεδα (όριο φυσικό, πολιτισμικό, εθνικό), μια γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσης, ενώνοντας στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου τόσο την Ανατολή με τη Δύση όσο και το Βορρά με το Νότο.²

Ο μελετητής που θα επιχειρήσει να συλλάβει ερμηνευτικά την ουσία αυτής της πολυμορφίας, ερευνώντας τα φαινόμενα στη διαχρονικότητά τους, θα γοητευθεί από τη διαρκή αφομοιωτική ικανότητα του ελληνισμού. Το αλλότριο ήταν πάντοτε παρόν, το οικείο και το ανοίκειο συνυπήρχαν αρμονικά, και ως αδιάσπαστες ενότητες, τροφοδότησαν τον κοινωνικό ιστό και τον πολιτισμικό βίο.

Εντούτοις, μέσα στην «πολυπολιτισμότητα» που αποτελεί το χαρακτηριστικό στοιχείο των περιοχών του ελληνικού κόσμου που γειτνιάζε γεωγραφικά με άλλα έθνη και πολιτισμούς, ορισμένες ζώνες (όπως η Ιωνία) ή πυρήνες: πόλεις–μητροπόλεις (όπως η Κωνσταντινούπολη ή η Σμύρνη), μπορούν να τεθούν στο επίκεντρο της προβληματικής μας, καθώς συνθέτουν ορόσημα, φάρους και λειτούργησαν ως γέφυρες μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων, στο μεταίχμιο της ευρωπαϊκής επίδρασης και του αρώματος της Ανατολής.

Προτείνω σήμερα μία σύντομη ανάγνωση-περιήγηση που θα ξεδιπλωθεί σε τρία επίπεδα. Πρώτον, θα σταθούμε στη διπολικότητα της παιδείας των Φαναριωτών (Ανατολή–Δύση), δεύτερον στη βαθμιαία εξοικείωση αυτής της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ με τον δυτικό τρόπο ζωής, τις κοινωνικές και πνευματικές συνήθειες, και, τρίτον στην ανάδυση μιας

· Αποτελεί επεξεργασμένη εκ νέου εκδοχή τμήματος της μελέτης μου: «Au carrefour des civilisations: Phanar et Phanariotes», ανακοίνωση στο Colloque international *Interfaces. Villes frontières* (Université Paris X-Nanterre, 22-24 mars 2001). Δημοσιεύθηκε στο περ. *Études Balkaniques*, no 1 (2002), 96-109.

¹ Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Ίκαρος, Αθήνα 1975⁶, Εισαγωγή, σσ. ιβ', ιγ': «Ο βασικός γεωγραφικός όγκος όπου τοποθετείται η ιστορία μας αποτελείται από την κυρίως Ελλάδα, χερσαία και νησιωτική, με προεκτάσεις που απλώνονται σαν ριπίδι σε μεγαλύτερους ή μικρότερους χώρους μέσα στις διάφορες στιγμές της ιστορίας μας [...] Η Ανατολή και η Δύση σμίγουν επάνω στα ελληνικά εδάφη, που γίνονται έτσι ένα σταυροδρόμι, όπου αδιάκοπα συγκρούονται δύο πρωταρχικές μορφές πολιτισμού [...] ο ελληνισμός δέχθηκε με τον τρόπο αυτό πλούσιες και ποικίλες επιδράσεις, που προκάλεσαν την ιδιοτυπία του. Η θέση του ανάμεσα σε πολιτισμούς που τον επηρεάζουν, του επέτρεψε ανέκαθεν να εκμεταλλευθεί τις ιδιότητές του, να ασκήσει την αφομοιωτική του ικανότητα».

² Βλ. τον τόμο *Le Sud-Est européen, carrefour de civilisations. Actes de la Conférence «Le Sud-Est Européen, Carrefour de civilisations»* (Siège de l'UNESCO, Paris, 9 et 10 février 1998), *Bulletin de l'AIÉSEE*, no 28, 1998 /1999, numéro spécial.

νεωτερικής λογοτεχνικής ευαισθησίας, γοητευτικό τεκμήριο της διασταύρωσης των δύο πολιτισμικών παραδόσεων.

Η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε μωσαϊκό εθνοτήτων και γλωσσών· είναι γνωστό ότι η γνώση των ανατολικών γλωσσών (τουρκικά, αραβικά και περσικά), σε συνδυασμό με την καλή γνώση των ιταλικών και των γαλλικών, έφεραν τους Φαναριώτες στην εξουσία, καταρχήν σε διοικητικές θέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, έπειτα στο αξίωμα του Μεγάλου Διερμηνέα στην Υψηλή Πύλη, όπου διαδέχθηκαν τους Αρμένιους, με πρώτο στη σειρά τον Παναγιωτάκη Νικουσίο³ και ακολούθως τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον εξ Απορρήτων, για να αναλάβουν τέλος το αξίωμα του Ηγεμόνα στις Παραδουνάβιες χώρες.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Aubry de la Motraye, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ήδη στα 1704, κατείχε στην εντέλεια τα αρχαία ελληνικά και γνώριζε λατινικά, ιταλικά και γαλλικά. Σύμφωνα με τον λόγιο Δημήτριο Προκοπίου Παμπέρη, ο Νικόλαος γνώριζε τουρκικά, αραβικά και περσικά ενώ ο Antoine Épis μας πληροφορεί, ότι γύρω στα 1721, ο ηγεμόνας επιδόθηκε και στη μελέτη της εβραϊκής.⁴

Οι γόννοι των φαναριώτικων οικογενειών εκδηλώνουν ζωηρό ενδιαφέρον για τη μελέτη των ανατολικών γλωσσών σε συνάρτηση με την εκμάθηση των δυτικών (ιταλικά και γαλλικά). Το ίδιο ίσχυε και για τους λόγιους που ζούσαν στο περιβάλλον τους (γραμματικούς και άλλους αξιωματούχους). Γνωρίζουμε ότι ο Ρήγας Βελεστινλής έμαθε αραβικά κοντά στον δάσκαλό του, τον φαναριώτη Δημήτριο Καταρτζή, με στόχο να αποβεί χρήσιμος στο Γένος του αλλά και να συμβάλει στον εκπολιτισμό των Τούρκων. Σύμφωνα με τον Χριστόφορο Περραιβό, ο Καταρτζής δίδαξε στον Ρήγα γαλλικά και αραβικά. Γνωρίζουμε τη σημασία που κατέχουν στο έργο του Καταρτζή τα εκπαιδευτικά ζητήματα και το γλωσσικό θέμα· λιγότερο συζητημένο είναι το ενδιαφέρον που επιδεικνύει για την εκμάθηση των ξένων γλωσσών και η ευαισθησία με την οποία αντιμετωπίζει το ζήτημα αυτό.⁵ Στα παραινεντικά του κείμενα αναγνωρίζει την αναγκαιότητα μελέτης των σύγχρονων ευρωπαϊκών γλωσσών, της ιταλικής, γαλλικής και αγγλικής. Η κλασική παιδεία κατέχει κεντρική θέση μέσω της μελέτης της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής. Σ' αυτά προστίθεται, η οξυδερκής του παρατήρηση για τη μελέτη των ανατολικών γλωσσών, κυρίως της τουρκικής (θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για την έκφραση ενός πολιτικού και πολιτισμικού ρεαλισμού): «τα τούρκικα ωσάν επικρατούσα γλώσσα οπου

³ Η βιβλιοθήκη του Παναγιωτάκη Νικουσίου προκάλεσε, όταν διαλύθηκε και πουλήθηκε, το ενδιαφέρον του Κολμπέρ, που ενεργούσε για λογαριασμό του Λουδοβίκου του 14ου. Βλ. *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople*, σσ. 273-275. Εκτός από την περιφημη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων, ξακουστές ήσαν και αυτές του μπειζαδέ Κ. Μουρούζη και του Δημ. Μάνου.

⁴ Anna Tabaki, «Un aspect des Lumières néohelléniques: l'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *Ελληνικά*, 35(1984), 317.

⁵ C.Th. Dimaras, «D. Catargi, philosophe grec», *La Grèce au temps des Lumières*, Droz, Γενεύη 1969, σσ. 26-36.

είναι εις το βασίλειον, και ωσάν μία γλώσσα των Χριστιανών οπού είναι εις την Ανατολήν, είναι αναγκαία εις το έθνος».⁶

Ενώ σε ένα άλλο επίπεδο, αυτό της λογοσύνης και της βιβλιοφιλίας, οι Φαναριώτες, όπως έχουμε στην περίπτωση της βιβλιοθήκης του Νικολάου Μαυροκορδάτου, εκτός από την άρτια ενημέρωση για την εκδοτική δραστηριότητα της Δύσης, διατηρούν σημαντικές συλλογές χειρογράφων και ανατολικών βιβλίων.⁷

Η εξοικείωση με μια γλώσσα είναι αναμφισβήτητα μία δίοδος πολιτισμού, καθώς οδηγεί στην απόλαυση της αντίστοιχης γραμματείας. Μια εικόνα πολύ ενδιαφέρουσας όσμωσης περιγράφει με ζωηρά χρώματα ο Δημητράκης Καταρτζής στο δοκίμιό του με τίτλο: «*Συμβουλή στους νέους πως να ωφελούνται και να μη βλάπτονται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να' ναι η καθ' αυτό τους σπουδή*» (γραμμένο γύρω στα 1783):

«Όσοι διαβάζουνε τούρκικα δε διαβάζουν να μάθουν εκείνο που τους χρειάζεται με κανέναν προσδιορισμό, αλλά επιχειρίζουν να μάθουν ενταυτό τρεις γλώσσαις: τούρκικα, πέρσικα και αραβικά με ταις αρχαίς τους, και να μελετήσουν απλώς όσα βιβλία τέτοια τούς πέσουν στα χέρια τους. Έχοντας όμως οι Τούρκοι την πλιο αγαπημένη τους σπουδή τα ποιητικά, γεμίζει κ' ο σπουδαίος μας νέος [=σπουδαστής, μαθητής] τον οντά του ντιβάνια πέρσικα, τούρκικα [ποιητικές ανθολογίες]⁸ και κασιντέδες αραβικούς [έμμετρα λυρικά ποιήματα]⁹ και ή με τους Πέρσαις θαρρεί να βρίσκεται στις όχθαις του Σεϊχούν και Νουζεϊχούν, να είναι περιτριγυρισμένος από τριαντάφυλλα, φούλια και γιασουμιά, να κάθετ' απουκάτ' απτά δέντρα εις το τραπέζι, να τρώγη και να πίν' από το χερ' ενού Γανυμήδη' ή με τους Άραβες τον φαίνεται πως είναι καβαλάρης σε μια δρομάδα [αραβική καμήλα] απάνου, με μια Λαίδα τη συνοδιά του, και περιστρέφοντας στο χέρι του το καλαμένιο κοντάρι και τραβουδώντας, πετά και διέρχεται σαν αστραπή τους χαριτωμένους κ' ευωδέστατους τόπους της Αραβίας' τι φιλολογία αξιόλογη! Πέφτει λοιπόν σε μετρομανία ο νέος, και που τον απομένει καιρός να μάθη εκείνα που τον χρειάζονται; Άν ήταν σκοπός του ν' απολαμβάνη ηδονή από ποιητικά,

⁶ Anna Tabaki, «Un aspect des Lumières néohelléniques: l'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *ό.π.*, σσ. 317-318.

⁷ H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Παρίσι, 1902, σσ. 669-676. Nicolae Iorga, *Études Roumaines*, τ. II, Παρίσι 1924, σσ. 18-19. C. Dima-Dragan, «La bibliophilie des Mavrocordato», στον τόμο: *Symposium. L'Époque phanariote*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 210.

⁸ Πηγή η γαλλ. Wikipedia, λ. Diwan (poésie): «Un **diwan** ou **divan** [...] est un recueil de poésie ou de prose dans les littératures arabe, persane, ottomane et ourdou. Néanmoins son sens précis varie considérablement selon les littératures, les zones géographiques et les époques. Appliqué à la littérature arabe de l'époque classique, le *diwân* désigne principalement le recueil exhaustif de l'œuvre d'un poète, tandis qu'appliqué à la littérature persane de la même époque, le *divan* constitue un recueil anthologique des poèmes d'un auteur, qui n'inclue en général pas ses longs poèmes...». Ημερομηνία πρόσβασης 30.10.2016: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Diwan_\(po%C3%A9sie\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Diwan_(po%C3%A9sie)).

⁹ *qaçid, qacíd, qassid, kassid, kaside* (αραβ.), λυρικό ποίημα που ακολουθεί το ίδιο μέτρο και ομοιοκαταληξία (ρίμα).

τάχα δεν έχουμε ποιήσ' εμείς; Και τάχα έχει σύγκρισ' η αραβική με την ελληνική; Μόλις να είν' εκείνα ίσια με τα λυρικά».¹⁰

Το κείμενο έχει μεγάλο ενδιαφέρον και στη συνέχεια αλλά σταματώ εδώ για να περάσω σε ένα ωραίο παράδειγμα συγχρωτισμού των Φαναριωτών με τους Ευρωπαίους διπλωμάτες της Πόλης, που στην περίπτωση που θα διηγηθώ περνά μέσω των γυναικών. Η Lady Mary Montagu¹¹, συνοδεύει τον σύζυγό της, το 1717 στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε διοριστεί από το 1716 Πρέσβης της Αγγλίας. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα καλλιεργημένη και φιλοπερίεργη Αγγλίδα αριστοκράτισσα που επιχειρεί να κατανοήσει τον οθωμανικό τρόπο ζωής (επισκέπτεται το χαμάμ) και να διεισδύσει στην ιδιωτική ζωή των γυναικών, στα άδυτα των χαρεμιών (περιγράφει με ακρίβεια στις επιστολές της την επίσκεψή της στην «ωραία Φάτιμα» ή στη «Σουλτάνα Χαβιζά». Αυτά τα επιτυγχάνει με τη βοήθεια Φαναριωτισσών γυναικών («μιας Ελληνίδας κυρίας» όπως αναφέρει) που τη συνοδεύουν και χρησιμεύουν ως διερμηνείς, μέσω της ιταλικής γλώσσας.¹²

Θα αφήσω έξω από την περιήγησή μας πολλές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες αναφορικά με τον νέο τρόπο ζωής που γεύονται οι Φαναριώτες: συμμετοχή σε θεατρικές παραστάσεις που γίνονται στις ξένες πρεσβείες, σε χορούς, συναυλίες, κ.ά.¹³ Θα αναφερθώ σε μια ανταπόκριση της *Εφημερίδας* των Μαρκιδών Πουλίου (φύλλο της 16ης Οκτωβρίου 1797):

«Από Μπουγιούκδερε, χωρίον της Καταστένου της Κωνσταντινουπόλεως, από τες 24 Ιουλίου, γράφουν ότι εις αυτήν την εύμορφον καμπάνιαν [=εξοχή] γίνονται μεγάλα σενλίκια [=διασκεδάσεις] και ιλλουμινατζιόνες [=φωτοχυσίες, πυροτεχνήματα δηλαδή] συχνές, και μπάλους [χοροεσπερίδες] συνεχείς δίδουν ο ένας τον άλλον οι ξένοι μινίστροι οπού εκεί ευρίσκονται».

Μαθαίνουμε επίσης τον θάνατο, σε μεγάλη πλέον ηλικία (περίπου 90 ετών), της «Μανδάμ Τυανίτη», της κοκόνας Μαριώρας Ρίζου, συζύγου του ιατρού Γεωργίου Τυανίτη, από γνωστή φαναριώτικη οικογένεια, που ήταν στολισμένη με πολλά χαρίσματα. Ο μικρανεψιός της Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής αναφέρεται στα *Απομνημονεύματά* του στην ιδιαίτερη μόρφωση που είχε, στη γλωσσομάθειά της καθώς και στην εκτίμηση που απελάμβανε από τους ξένους διπλωμάτες. «Και ην ο οίκος αυτής κέντρον φιλολογικόν, το μόνον τότε υφιστάμενον εν Βυζαντίω».¹⁴ Μία από τις τελευταίες σχεδόν μελέτες του Άλκη Αγγέλου (1917-2001), με τίτλο «Η Μαντάμ Τυανίτη», επιχειρεί την ανασύσταση της ατμόσφαιρας της εποχής, παραλληλίζοντας

¹⁰ Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*. Επιμέλεια Κ.Θ. Δημαράς, Ερμής, ΝΕΒ, Αθήνα 1974, σ. 51.

¹¹ Lady Mary Wortley Montagu, 26 Μαΐου 1689–21 Αυγούστου 1762.

¹² Lady Mary Montagu, *L'Islam au péril des femmes. Une Anglaise en Turquie au XVIIIe siècle*. Introduction, traduction et notes d'Anne-Marie Moulin et Pierre Chuvin, Maspero, Παρίσι 1981, βλ. κυρίως σσ. 29, 162-164, 192.

¹³ Για μια γενική θεώρηση, βλ. τη μελέτη μου «Au carrefour des civilisations: Phanar et Phanariotes», *ό.π.*, σσ. 98-103 της ίδιας, *Το νεοελληνικό θέατρο (18ος-19ος αι.). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2005, κεφ. «Εκκόλαψη της σκηνικής εμπειρίας», σ. 121 κ.ε.

¹⁴ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, 1894, I, 12.

το σαλόνι (τον «οντά») της κοσμικής και ευφυούς Φαναριώτισσας με τα περίφημα «φιλολογικά σαλόνια» (salons littéraires) του γαλλικού Διαφωτισμού, θεωρώντας μάλιστα τον Ευγένιο Βούλγαρι έναν από τους τακτικούς της θαμώνες.¹⁵

Η μόρφωση δεν είναι βεβαίως ασυνήθιστο φαινόμενο στις φαναριώτισσες, αφού πολλές απ' αυτές ξεχώρισαν για τη γλωσσομάθειά τους και για τη φιλολογική τους περιέργεια, αρκετές ήσαν κτητόρισσες κωδίκων [χειρογράφων συλλογών] – όπως έχουμε στην περίπτωση της Σμαράγδας Σταυροπόλεως, τρίτης συζύγου του ηγεμόνα Νικολάου Μαυροκορδάτου, που κατείχε χειρόγραφο κώδικα με την πρώτη μετάφραση του *Δον Κιχώτη* στην παιδεία μας (χρονολογημένη περίπου στα 1730),¹⁶ μεταφράστριες αργότερα οι ίδιες (Αικατερίνη Σούτσου, Ρωξάνδρα Σαμουρκάση),¹⁷ ή με δυναμική παρουσία στα πολιτιστικά δρώμενα, όπως έχουμε στην περίπτωση της δομνίτσας Ραλλούς Καρατζά που συνέβαλε στην καθιέρωση της θεατρικής ζωής στο Βουκουρέστι. Σύμφωνα με τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό:

«αι πλείσται και ωμίλουν την Γαλλικήν, ήσαν δε επιτήδειοι εις την ευρωπαϊκήν μουσικήν, τον χορόν, την ιχνογραφίαν και άλλας πολυτίμους τέχνας. Είχον τρόπους κομψούς άνευ επιτηδεύσεως, και γλυκείς άνευ μικροπρεπείας, αναμιγνύουσαι δε τα ελληνικά, ανατολικά και ευρωπαϊκά ήθη...».¹⁸

Ας περάσω στο τρίτο και τελευταίο σημείο της σημερινής μας 'σύντομης' περιδιάβασης σε ένα τόσο σύνθετο και γοητευτικό φαινόμενο, στην όσμωση της δημιουργικής γραφής.

Οφείλουμε στην αυγή του Διαφωτισμού, μέσα στον φαναριώτικο χώρο, τη γένεση του πρώτου νεοελληνικού μυθιστορήματος, σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, του πρώτου εγχειρήματος κατασκευής, ενός «είδους μυθιστορήματος» με τη σύγχρονη έννοια, σύμφωνα με τον Jacques Bouchard. Πρόκειται για το αρχαίζον «περιπατητικό, φιλοσοφικό» μυθιστόρημα *Φιλοθέου Πάρεργα* (1716-1717) του Νικολάου Μαυροκορδάτου. Το έργο γνώρισε μεταθανάτια έκδοση το 1800 αλλά πρέπει να διαδόθηκε αρκετά στη χειρόγραφη μορφή του, όπως μαρτυρούν οι πολλές χειρόγραφες εκδοχές που διασώθηκαν. Διφορούμενο ακόμη και ως προς την ερμηνεία του τίτλου του, εδράζεται σε ένα κεντρικό πρόσωπο, παντογνώστη αφηγητή και πανταχού παρόντα.

Η υπόθεση ξετυλίγεται στην Κωνσταντινούπολη της περιόδου των «Τουλιπών», εποχής οθωμανικής πολιτισμικής ακμής, επί Σουλτάνου Αχμέτ του Γ'.

¹⁵ Άλκης Αγγέλου, «Η Μαντάμ Τυανίτη», *Ελληνικά*, 44 (1994), 369-398.

¹⁶ Μιχαήλ Τσερβάντες, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση έργου του Cervantes (τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα;)*. Εισαγωγή Γ. Κεχαγιόγλου – Α. Ταμπάκη, Κείμενο, Γλωσσάρι & Πίνακας Κύριων ονομάτων Γιώργος Κεχαγιόγλου, σειρά Πηγές της Νεοελληνικής Γραμματείας και Ιστορίας -1, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 99, Αθήνα 2007, Εισαγωγή.

¹⁷ Sophia Denisi, "The Greek Enlightenment and the Changing Cultural State of Women", *Σύγκριση/Comparaison*, 12(2001), 42-47.

¹⁸ Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, 1870, 114.

Ο Φιλόθεος και οι φίλοι του συναντούν ξένους που είναι ενδεδυμένοι περσικά στην πλατεία του Ιπποδρόμου (Ατ-Μεϊντάν). Ο σύγχρονός εκδότης και σχολιαστής του έργου, σημαντικός μελετητής του πρώιμου Διαφωτισμού Jacques Bouchard, επισημαίνει το κοινό μοτίβο της «μεταμφίεσης» με το επιστολικό μυθιστόρημα *Περσικές Επιστολές (Lettres Persanes)* του Montesquieu (1721). Συμφωνούν να συνεχίσουν τη συζήτησή τους στον κήπο του κρυπτοχριστιανού Ιακώβ. Λίγο αργότερα οι Οθωμανοί συλλαμβάνουν τον Κορνήλιο, ο Φιλόθεος και ο Ιάκωβος πηγαίνουν τότε να συναντήσουν μία λόγια, κοσμοπολίτικη συντροφιά στον Γαλατά ή στο Πέρα. Ακολουθούν συζητήσεις που αναφέρονται σε ποικίλα ζητήματα, φιλολογικά, φιλοσοφικά και επικαιρότητας. Την επομένη ο Φιλόθεος και ο Ιάκωβος επισκέπτονται τον φίλο τους (Κορνήλιο) στη φυλακή· εκεί συναντούν έναν τούρκο που αφηγείται περιπετειώδεις ιστορίες φυλακισμένων. Εδώ μάλιστα έχουμε και την παλαιότερη ‘έμμεση’ εμφάνιση του πικαρικού είδους στη λογοτεχνία μας. Η τελευταία συνάντησης-συζήτηση διεξάγεται στον κήπο του Ιακώβ.

Παρόλη την καταρχήν αποτρεπτική για μας αρχαίζουσα γλώσσα του αφηγήματος, η νεωτερικότητά του εδράζεται αφενός μεν στην μυθιστορηματική του δομή, ακολουθώντας το ιδιαίτερα διαδεδομένο στον 18ο αιώνα επιστολικό είδος, και αφετέρου στις ιδέες που περιέχει και περιλαμβάνουν τη φιλοσοφία, την πολιτική, φιλολογικά θέματα, όπως η «Διαμάχη Αρχαίων και Νεωτέρων», η ηθικότητα του θεάματος, η ιστορική κριτική, κ.λπ. Η πολυμάθεια και η ευαισθησία του συγγραφέα τον οδηγούν να στοχαστεί γύρω από ζητήματα που αφορούν στις αρχές και αξίες του Ισλάμ, όπως είναι η αγιοποίηση της παραφροσύνης, έννοια που συναρτά με πλατωνικές αντιλήψεις (πιθανόν γνωρίζει και το σχετικό κείμενο του Εράσμου, *Μωρίας Εγκώμιον*).

Το αφήγημα ξετυλίγεται σε 24 περίπου ώρες· είμαστε στο καλοκαίρι του 1715. Ο χώρος δράσης είναι υπαρκτός και καθόλα θελκτικός: Η πρώτη συνάντηση στον Ιππόδρομο περιγράφει το πολυάριθμο πλήθος που καταφθάνει για να πουλήσει, να αγοράσει, να κοροϊδέψει τους αφελείς ή να απολαύσει το θέαμα της κοσμοσυρροής: «Παρατηρώντας τους περαστικούς με αυξανόμενη περιέργεια, είδαμε τρεις άνδρες με περσικά ρούχα που συζητούσαν ήρεμα και χαμηλόφωνα – όπως αποδεικνύεται αμέσως μετά στα ιταλικά – και προχωρούσαν βιαστικά...».¹⁹

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιγραφές των κήπων. Αν και το μοτίβο οφείλεται κυρίως στη μίμηση της Αρχαιότητας (=Κηποσοφιστές, εξάλλου αυτός ήταν και ένας από τους τίτλους που είχε δοθεί στο μυθιστόρημα από Γάλλο λόγιο της εποχής του συγγραφέα), είναι εμφανής η πραγματική διάσταση. Είμαστε σε έναν κήπο οθωμανικό, έναν κήπο της Ανατολής, που περιγράφεται με ποιητικό και ηδονικό τρόπο: καθώς βρίσκεται σε έναν λόφο διαθέτει έξοχη θέα, ένα ευεργετικό αεράκι τον δροσίζει, ο κήπος λούζεται από τις ακτίνες του ήλιου και

¹⁹ Nicolas Mavrocordatos, *Les Loisirs de Philothée*. Texte établi, traduit et commenté par Jacques Bouchard. Avant-propos de C.Th. Dimaras, Association pour l'étude des Lumières en Grèce – Les Presses de l'Université de Montréal, Αθήνα-Μόντρεαλ, 1989, σσ. 76-79.

ταυτοχρόνως σκιάζεται από συστάδες φουντωτών δέντρων (που κατονομάζονται), συνυπάρχουν καλλωπιστικά φυτά, οπωροφόρα δέντρα και αμπέλια, υπάρχει μεγάλη ποικιλία ανθέων, που με τα χρώματά τους ευφραίνουν το βλέμμα και με την ευωδιά τους μεθούν με μια λεπτή ηδονή τις αισθήσεις των περιπατητών.²⁰

Ας ακούσουμε ένα μικρό απόσπασμα στο πρωτότυπο:

«[...] Μέρος δε του κήπου αποτμηθέν ποικίλοις σχήμασι διεκέκριτο και διέστικτο, μεστόν ον πολυειδών και ποικιλοχρόων ανθέων, α γε αθρόα προσβάλλοντα ταις όψεσι θαυμασίως αυτάς έθελγε και κατεκλήει την όσφρησιν ευοσμίας εμπιπλάντα, λεπτοτάτη θ' ηδονή τους θεωμένους μεθύειν παρασκευάζοντα. Αλλ' ούτω ποικίλα ην τα είδη, τα χρώματα, τα ονόματα των ανθών, ώστε μόλις τον λίαν εμπείρως έχοντα εξισχύσαι διακρίναι [...]».²¹

Από φιλολογικής απόψεως, περιέχονται στο κείμενο μείζονα μοτίβα της αραβικής ποίησης, όπως το ρόδο (τριαντάφυλλο) και το αηδόνη.

Όπως έχει ειπωθεί, αυτό το ημιτελές, αποσπασματικό έργο (γιατί δεν ολοκληρώθηκε ποτέ), είναι ένα αμάλγμα επιδράσεων της αρχαίας κλασικής γραμματείας σε συνδυασμό με τη νεωτερικότητα. Αποτελεί ιδανική σύζευξη της Ανατολής και της Δύσης σε αντίστοιχες κορυφώσεις της πολιτισμικής τους ιστορίας, της οθωμανικής «Εποχής των Τουλιπών» και του Διαφωτισμού.²²

Το τελευταίο μας παράδειγμα θα μας φέρει στο γύρισμα του 18ου αιώνα και στη Συλλογή διηγημάτων *Έρωτος αποτελέσματα*, σύμφωνα με τον υπότιτλο: *Ιστορία ηθικοερωτικάί*, 1792. Συγγραφέας τους είναι ο σύντροφος του Ρήγα Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος. Τρεις νουβέλες απαρτίζουν το έργο, διανθισμένες με τα τόσο αγαπητά στον φαναριώτικο κόσμο ερωτικά τραγουδάκια (σημειώνεται μάλιστα και ο ανατολίτικος ρυθμός, σύμφωνα με τον οποίο άδονται). Η πρώτη ιστορία διηγείται τις ερωτικές περιπέτειες ενός νέου Κωνσταντινουπολίτη, η δεύτερη μιλά για τον άτυχο έρωτα ενός Κερκυραίου, που είναι Διερμηνέας στην Πρεσβεία της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη, ενώ η τρίτη αφηγείται πολλές περιπέτειες ενός ευγενούς από τη Ζαγορά. Δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ανάλυση χαρακτήρων, παρατηρεί εύστοχα ο Κ.Θ. Δημαράς. Οι ερωτευμένοι νέοι, άντρες και γυναίκες, που εμφανίζονται στις σελίδες, θα μπορούσαν να πουν εύκολα ο ένας τα λόγια του άλλου. Όμως εκφράζουν όλοι ανεξαιρέτως νέες τάσεις – μια νέα γενιά που έρχεται στο προσκήνιο.²³ Κοινά τους χαρακτηριστικά είναι η έντονη γοητεία που ασκεί επάνω τους η φύση (οι περίπατοι, οι ονειροπολήσεις, οι κρυφές συναντήσεις μέσα σε κήπους και μποστάνια οποιαδήποτε ώρα της ημέρας ή της νύχτας κατέχουν σημαντική θέση στην αφήγηση), η τάση για ανανέωση αλλά και κάποια σύγχυση ανάμεσα στον συντηρητισμό και την προκατάληψη.

²⁰ *Les Loisirs de Philothée*, ό.π., σ. 85.

²¹ *Το ίδιο*, σ. 84.

²² *Το ίδιο*, Εισαγωγή, σ. 59.

²³ Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 170.

Αυτές οι τρεις ιστορίες μας εισάγουν σε ένα αστικό και οικογενειακό πλαίσιο. Με την πρώτη εισερχόμαστε στην οικία του τζελεπή Γιακουμή, ακριβέστερα στο σαλόνι του, στον πρώτο όροφο του μεγάρου του, στα Ψωμαθεία. Με τη δεύτερη, μπαίνουμε στην τραπεζαρία του Στεπάν-Αγά, πατέρα της αλλόδοξης κοκονίτσας Χοροψιμάς, με την οποία είναι τρελά ερωτευμένος ο Κερκυραίος Δραγουμάνος Ανδρέας. Η τρίτη μας εισάγει σε ένα αρχοντικό της Πολτάβα [Πουλτάβα, πόλις της Μικράς Ρωσίας = Ουκρανία], όπου ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος έχει εγκατασταθεί με την Αυλή του (αυτό το περιστατικό μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα 1786). Περιγράφονται με λεπτομέρειες οι ένοικοι κάθε χώρου και οι συνήθειές τους. Περιγράφεται επίσης η μικρή αυλή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στην Πολτάβα. Οι γραμματικοί του, καθώς δεν έχουν σπουδαία πράγματα να κάνουν, καταγίνονται σε περιπάτους πάνω στα τείχη, καθώς το επιτάσσει η συνήθεια στην πόλη, και ερωτοτροπούν με τα νεαρά κορίτσια «που είναι πολύ ελεύθερα και πολύ κοσμικά».

Ένας άνεμος ελευθερίας πνέει εδώ. Θα αρκεστώ, κλείνοντας να αναφερθώ στην αρχή της πρώτης νουβέλας, καθώς εμπερικλείει τον ιστορικό σχολιασμό (λόγια περιγραφή της Κωνσταντινούπολης, της ίδρυσής της και του κάλλους της) και τη μυθιστορηματική πλαισίωση (ο νέος, στολισμένος με όλα τα χαρίσματα, περιδιαβαίνει ονειροπολώντας σε έναν κήπο στα Ψωμαθεία, με ένα φραντζέζικο ρομάντζο στο χέρι και συναντά απρόσμενα τη νέα των ονείρων του):

«Η Κωνσταντινούπολις, η Βασιλεύουσα της Τουρκίας και θρόνος του Σουλτάνου, είναι μία πόλις ήτις κείται μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, και είναι ένα ωραιότατον σύνορον αυτών των δύο περιφήμων και πολυανθρώπων μερών ταύτης της σφαίρας, του οποίου η ωραιότης και η τοποθεσία παρεκίνησε και εκείνον τον ενδοξότατον βασιλέα, τον Μέγαν λέγω εκείνον Κωνσταντίνον να αφήσει τον θρόνον της Ρώμης, ή καλύτερα να ειπώ, να μετακομίσει τον θρόνον εκείθεν εδώ· διά τούτο και Νέα Ρώμη εκλήθη και Κωνσταντινούπολις, οπού πρωύτερα ήτον μόνον ένα μικρόν καστράκι Βυζάντιον καλούμενον.

Αυτή λέγω η πόλις έχει, από το ένα μέρος την Μαύρην Θάλασσαν, και από το άλλο την Άσπρην. Και η μεν Μαύρη, δι' αυτής εισρέουσα, κάμνει διάφορα ρεύματα και τριγυρίσματα και τέλος χύνεται εις την Άσπρην. Αύται λέγω αι δύο θάλασσαι τόσην ωφέλειαν προξενούν εις αυτήν την ένδοξον Βασιλεύουσα, όσην ωραιότητα φέρουν εκείνοι οι επτά αυτής λόφοι, από τους οποίους και Επτάλοφος επωνομάσθη· οι οποίοι λόφοι, άλλοι μεν είναι σκεπασμένοι με διάφορα παλάτια, άλλοι με διάφορους μπαχτσέδες και περιβόλια, εις τα οποία πάντοτε πνέουν εκείνοι αι λεπταί αύραι οπού αυξάνουν και τρέφουν τον έρωτα.

Μέσα λοιπόν εις ένα μπαχτσέ αυτής της Επταλόφου, των Ψωμαθειών καλούμενον, εσεργιάνιζεν ένας νέος ευγενής, ο οποίος ήτον εστολισμένος με όλα τα προτερήματα της φύσεως, ήγουν και με ψυχικά και με σωματικά και με εξωτερικά. Ήτον, δηλαδή, ωραίος καθ' υπερβολήν και πλουσιότατος· είχε δηλαδή προς τούτοις και το σκήπτρον της Αφροδίτης περικυκλωμένον με τας χάριτας αυτής, ωσάν με δορυφόρους. Εκεί, λέγω, οπού εσολατσάριζεν άνω κάτω αναγινώσκοντας ένα φραντζέζικον βιβλίον περί έρωτος (επειδή οι

ευγενείς της Κωνσταντινουπόλεως συνηθίζουν ως επί το πλείστον την γαλλικήν γλώσσαν να μανθάνουν καλύτερα από την ελληνικήν διά να ηδύνονται με τα διάφορα ρομάντζα οπού έχει), και ήτον σχεδόν επάνω εις μίαν περιγραφήν ενός υποκειμένου τόσον ωραίου οπού του επροξενούσε μεγάλην ηδονήν, ωσάν να το έβλεπε ζωντανόν, όθεν και την ανεγίνωσκε πολλάκις. Εκεί λοιπόν που την ανεγίνωσκε, να και εμβαίνει ένα παρόμοιον πρόσωπον με εκείνην την περιγραφήν, και σχεδόν και ανώτερον αυτής. [...]»²⁴

Είναι πλέον αποδεκτό ότι, σε συνάρτηση με το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* που εκδίδει ο Ρήγας το 1790, το *Έρωτος Αποτελέσματα* εγγράφεται στο ανανεωτικό ρεύμα του Διαφωτισμού. Με τη διαφορά ότι ο Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος διηγείται ιστορίες που ξετυλίγονται στον χώρο της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης. Το φαναριώτικο περιβάλλον αναφέρεται συνεχώς, πολύμορφο καθώς είναι, εξευρωπαϊσμένο αλλά και εξοικειωμένο με το χρώμα της Ανατολής, με τους κήπους της, τους ρυθμούς της και τις μελωδίες της.²⁵

²⁴ Ι*** Κ***, *Έρωτος Αποτελέσματα*. Επιμέλεια Mario Vitti, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989, 1η έκδοση, σσ. 51-52.

²⁵ Anna Tabaki, «Au carrefour des civilisations...», *ό.π.*, σ. 109.